

Joseph Campbell

Junak s tisoč obrazi

I. Mit in sanje

Najsi z navdušenjem poslušamo zasanjano žlobudranje rdečeokega vrača iz Konga ali pa z omikano očaranostjo beremo razvodenele prevode sonetov mističnega Laozija; se vsake toliko lotimo trde orehove lupine argumentov sv. Tomaža Akvinskega ali pa nenadoma ujamemo sijoč pomen bizarne eskimske pravljice: vedno bo to taista, spreminjajoča se, vendar čudežno stanovitna zgodba, ki jo najdemo skupaj z izzivajoče trmastim namigom, da je ostalo še mnogo več od tistega, kar smo izkusili in bo kdaj koli znano ali povedano.

Na vsem poseljenem svetu so v vseh časih in okoliščinah cveteli človeški miti; bili so živ navdih za vse, kar je nastajalo iz dejavnosti človeškega telesa in uma. Ne bi bilo pretirano, če rečemo, da je mit skrivni prehod, skozi katerega se neizčrpna energija kozmosa izliva v človeško kulturno manifestacijo. Religije, filozofije, umetnosti, družbene forme primitivnega in zgodovinskega človeka, prva odkritja v znanosti in tehnologiji, same sanje, ki brbotajo v snu, vse to privre iz temeljnega, magičnega obroča mita.

Čudež je, da značilna sposobnost dotakniti se in navdihniti globoka ustvarjalna središča, biva v najpreprostejših otroških pravljicah, kot sta okus oceana, vsebovan v kapljici, ali celotna skrivnost življenja v boljšem jajčecu. Mitološki simboli niso ustvarjeni, zato ne morejo biti urejeni, izmišljeni ali trajno potlačeni. To so spontane stvaritve psihe in vsaka od teh v sebi nosi nepoškodovano klico moči svojega izvora.

Kaj je skrivnost brezčasne vizije? Iz kakšnih globin uma izhaja? Zakaj je mitologija pod pestrostjo navad povsod enaka? Česa nas uči?

Danes številne vede prispevajo k rešitvi te uganke. Arheologi raziskujejo razvaline Iraka, Hunana, Krete in Jukatana. Etnologi

raziskujejo Ostiake iz porečja reke Ob in Boobije z otoka Fernando Poo. Generacija orientalistov nam je nedavno razkrila svete spise Vzhoda, kot tudi predhebrejske izvore biblijskih spisov. Medtem pa druga veja učenjakov, pomembne raziskave na polju ljudske psihologije so se začele v prejšnjem stoletju, skuša odkriti psihološke temelje jezika, mita, religije, razvoja umetnosti in moralnih kodov.

Najizrednejša pa so odkritja, ki so se pojavila na klinikah za duševne bolezni. Drzni in epohalni spisi psihoanalitikov so za študenta mitologije nepogrešljivi; kakršna koli že so mnenja o podrobnih in včasih protislovnih razlagah specifičnih primerov in problemov, so Freud, Jung in njuni nasledniki nesporno pokazali, da so logika mita, junaki in mitska dejanja preživeli do današnjega časa. V odsotnosti učinkovite splošne mitologije ima vsak od nas svoj lasten, nespoznan, rudimentaren, pa vendar skrivnostno močan panteon sanj. Najnovejše Ojdipovo utelešenje, neprekinjena romanca o Lepotici in Zveri, to popoldne stoji na vogalu Dvainštiridesete ulice in Pete avenije ter čaka, da se zamenja luč na semaforju.

“Sanjal sem,” je pisal ameriški mladenič piscu časopisne kolumne, “da sem pokrival našo streho. Nenadoma sem od spodaj zaslišal očetov glas, ki me je klical. Hitro sem se obrnil, da bi ga bolje slišal, in v tem mi je iz rok spolzelo kladivo, zdrsnilo navzdol po strehi in izginilo za robom. Slišal sem zamolkel udarec, kot bi padlo telo.”

“Na smrt prestrašen sem splezal po lestvi na tla. Tam je z glavo v mlaki krvi mrtev ležal moj oče. Bil sem strt in v solzah sem začel klicati mamo. Prišla je iz hiše in me objela. ‘Nič zato sin, bila je nesreča,’ je rekla. ‘Vem, da boš ti skrbel zame, četudi njega ni več.’ Ko me je poljubljala, sem se zbudil.”

“Sem najstarejši otrok v naši družini, star sem triindvajset let. Z ženo sva se ločila pred enim letom, skupaj nama nekako ni uspevalo. Oba starša imam izjemno rad in z očetom nikoli nisem imel težav, razen tega, da je vztrajal, da se vrnem k svoji ženi, a z njo ne bi mogel biti srečen. In nikoli ne bom.”¹

Neuspešen soprog tu s čudovito nedolžnostjo razodeva, da je, namesto da bi usmeril svojo duhovno energijo k ljubezni in zakonskim težavam, počival v tajnem skrivališču svoje domišljije, v zdaj prav smešno anahronističnem dramatičnem položaju svoje prve in edine čustvene vpletenosti, tragikomičnega trikotnika iz otroške sobe – sin proti očetu za mamino ljubezen. Očitno so najtrajnejša nagnjenja človeške psihe tista, ki izhajajo iz dejstva, da od vseh živali mi najdlje ostajamo pri materinih prsih. Človeška bitja se rodijo prezgodaj; so nedokončana, nepripravljena na srečanje s svetom. Posledično je vsa njihova obramba pred svetom nevarnosti njihova mati, pod njeno zaščito se

¹ Clement Wood, *Dreams: Their Meaning and Practical Application*, Greenberg: Publisher, New York 1931, str. 124. “Sanjski material v tej knjigi,” pravi avtor (str. VIII) “je v glavnem črpan iz tisoč in več sanj, ki so mi vsak teden predložene v analizo, v zvezi z mojimi dnevnimi kolumnami v časopisih po državi. To je bilo dopolnjeno s sanjami, ki sem jih analiziral v svoji zasebni praksi.” V nasprotju z večino sanj, prikazanih v standardnih delih o tem predmetu, tiste v popularni predstavitvi Freuda prihajajo od ljudi, ki niso prestali analize. So izredno bistroumne.

podaljšuje znotrajmaternično obdobje.² Zato nebogljenci otrok in njegova mati mesece po katastrofi rojstva tvorita dvodelno enoto, ne le fizično, temveč tudi psihološko.³ Vsaka daljša odsotnost mame povzroča v otroku napetost in posledično agresivne impulze; tudi ko je mama prisiljena otroka omejevati, se vzbudijo agresivni odzivi. Tako je torej prvi objekt otrokove sovražnosti identičen s prvim objektom njegove ljubezni in prvi ideal (ki je nato ohranjen kot nezaveden temelj vseh podob blaženosti, resnice, lepote in popolnosti) je ta o dualni enosti Marije in Otroka.⁴

Nesrečni oče je prvo skrajno vsiljevanje neke druge vrste realnosti v blaženost zemeljske ponovitve odličnosti položaja znotraj maternice; on je torej doživljan predvsem kot sovražnik. Nanj se prenaša agresivni naboj, ki je bil prvotno vezan na "slabo", odsotno mater, medtem ko hrepenenje, vezano na "dobro", na prisotno mater, ki hrani in ščiti, mati (navadno) zadrži zase. Ta usodna otroška razdelitev impulzov smrti (*thanatos, destrudo*) in ljubezni (*eros, libido*) vzpostavlja temelj zdaj slavnega Ojdipovega kompleksa, na katerega je pred slabim stoletjem opozoril Sigmund Freud kot na glavni vzrok našega neuspeha, da bi se v odrasli dobi vedli kot razumna bitja. Kot je izjavil dr. Freud: "Kralj Ojdip, ki je ubil očeta Laija in se poročil z materjo Jokasto, je le izpolnitev želje iz našega otroštva. Vendar smo srečnejši kot on, saj se nam je – razen, če smo postali psihonevrotiki – posrečilo ločiti svoje prve seksualne vzgibe od matere in pozabiti na ljubosumje na očeta."⁵ Ali, kakor vnovič piše: "Vse bolezenske motnje spolnega življenja upravičeno obravnavamo kot razvojne zavore."⁶

A kar zadeva zakon z materjo:
že marsikdo je združil z njo se v sanjah!
Zato pa, komur teh reči ni mar,
Življenja breme še najlažje nosi.⁷

² Géza Róheim, *The Origin and Function of Culture, Nervous and Mental Disease Monographs*, št. 69, New York, 1943, str. 17–25 isl.

³ D. T. Burlingham, *Die Einführung des Kleinkindes in die Mutter, Imago*, XXI, str. 429; citirano po Géza Róheim, *War, Crime and the Covenant, Journal of Clinical Psychopathology, Monograph Series*, št. 1, Monticello, New York, 1945.

⁴ Róheim, *War, Crime and the Covenant*, str. 3.

⁵ Freud, *Interpretacija sanj* (prevod Zdenka Erbežnik, Studia Humanitatis, Škuc-FF, Ljubljana 2000, str. 252).

⁶ Freud, *Tri razprave o teoriji seksualnosti, III: Preobrazbe v puberteti* (prevod Mojca Dobnikar, Studia Humanitatis, Škuc-FF, Ljubljana 1995, str. 86).

⁷ Sofokles, *Kralj Oidipus* (prevod Anton Sovre), Slov. matica, Ljubljana 1998.

Izpostavljeno je bilo, da je tudi oče lahko doživljen kot zaščitnik in mati, torej zapeljivka. To je pot od Ojdipa do Hamleta. "O Bog, v orehovi lupini bi se štel za kralja brezmejnega prostora – ko le ne bi imel slabih sanj." (W. Shakespeare: *Hamlet*, II.ii, str. 85, prevod Milan Jesih, Klasiki Kondorja, Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 1996). "Vsi nevrotiki," piše Freud, "so bodisi Ojdipi ali Hamleti."

In kot bo v primeru hčere (ki je za stopnjo bolj zapleten) naslednji odlomek zadostil pričujoči zgoščen razlagi. "Preteklo noč sem sanjala, da je moj oče v srce zabodel mojo mamo. Umrta je. Čeprav sem vedela, da ga nihče ne krivi za to, kar je storil, sem bridko jokala. Zdelo se je, da so se sanje spremenile, skupaj sva odšla na izlet in bila sem zelo vesela." To so sanje neporočene mlade ženske štiriindvajsetih let (Wood, *op. cit.*, str. 130).

Žalostno stanje soproge ljubimca, katerega čustva so, namesto da bi dozorela, ostala zaklenjena v romanci otroštva, lahko presodimo iz očitnega nesmisla še enih modernih sanj; in tu začnemo resnično čutiti, da vstopamo v področje starodavnega mita, toda s čudnim preobratom.

“Sanjala sem,” je pisala zaskrbljena ženska, “da mi je velik bel konj sledil kamor koli sem šla. Bala sem se ga in ga potiskala stran. Pogledala sem nazaj, da vidim, če mi še vedno sledi, in zdelo se je, da je postal človek. Rekla sem mu, naj gre k brivcu in si obrije grivo, in to je tudi storil. Ko je prišel ven, je bil videti kot človek, le da je imel konjska kopita in obraz in sledil mi je, kamor koli sem šla. Približal se mi je in jaz sem se zbudila.”

“Sem poročena ženska petintridesetih let z dvema otrokoma. Poročena sem že štirinajst let, in prepričana sem, da mi je mož zvest.”⁸

Nezavedno v naš um pošilja vse mogoče vrste utvar, nenavadnih bitij, strahov in varljivih podob – najsi bo v sanjah, podnevi ali v norosti; saj se človeško kraljestvo pod tlemi relativno urejenega malega bivališča, ki mu pravimo zavest, spusti v neslutene Aladinove jame. Tam ne bivajo le dragulji, temveč tudi nevarni duhovi: neudobne in uporne psihološke sile, o katerih nismo razmišljali, niti si jih nismo drznili vključiti v naše življenje. In te lahko ostanejo neslutene, lahko pa se, na drugi strani, naključna beseda, vonj pokrajine, okus čaja, bežen pogled dotakne magičnega studenta in v možganih se začnejo pojavljati nevarni sli. Ti so nevarni zato, ker ogrožajo tkanino zaščite, v katero smo ovili sebe in družino. A so tudi prijateljsko očarljivi, ker nosijo ključ, ki odpirajo celotno pustolovščino odkrivanja samega sebe, po kateri hrepenimo in se je hkrati bojimo. Uničenje sveta, ki smo si ga zgradili in v katerem živimo, in nas samih v njem; potem pa, čudovita obnova, pogumnejšega, čistejšega, odprtejšega in polnejšega človeškega življenja – ki je vaba, obljuba in grožnja teh motečih nočnih obiskovalcev iz mitološkega področja, ki ga nosimo v sebi.

Psihoanaliza, moderna znanost branja sanj, nas je naučila upoštevati te nestvarne podobe. Prav tako pa je našla pot, da jim pustimo delovati. Nevarne krize samorazvoja se lahko zgodijo pod zaščitniškim očesom izkušenega vpeljanega v tradiciji in jeziku sanj, ki nato odigra vlogo in značaj mistagoga ali vodiča duš, vrača vpeljevalca iz primitivnih gozdnih svetišč preizkušenj in iniciacij. Zdravnik je moderni gospodar mitološkega področja, poznavalec vseh skrivnih poti in izrazov moči. Igra natančno tisto vlogo starega modreca iz mitov in pravljič, katerega besede pomagajo junaku skozi preizkušnje in grozote skrivnostnih pustolovščin. On je tisti, ki se pojavi in pokaže na blesteči meč, ki bo ubil strašnega zmaja, pove o čakajoči nevesti in gradu s številnimi zakladi, nanese zdravilni balzam na skoraj usodne rane in končno odpravi zmagovalca nazaj v svet normalnega življenja, sledeč veliki pustolovščini v začarano noč.

Ko se zdaj s to podobo v mislih obrnemo nazaj, da bi pretehtali številne rituale, po katerih so slovela primitivna plemena in velike civilizacije preteklosti, postane

⁸ Wood, *op. cit.*, str. 92–93 isl.

očito, da je bil njihov namen in dejanski učinek vodenje ljudi čez težavni prag preobrazbe, kar zahteva spremembe v vzorcih ne le zavestnega, temveč tudi nezavednega življenja. Tako imenovani obredi prehoda, ki v življenju primitivnih družb zasedajo tako pomembno mesto (ceremonije rojstev, poimenovanj, pubertete, porok, pogrebov itd.), se odlikujejo po formalnih, ponavadi zelo strogih praksah, s katerimi je um skrajno odrezan od vedênj, navezanosti in življenjskih vzorcev stopnje, ki jo pušča za seboj.⁹ Nato sledi interval bolj ali manj dolgega umika v samoto, med katerim so uprizorjeni rituali namenjeni temu, da se pustolovec življenja seznani z oblikami in ustreznimi občutki njegovega novega stanja, tako da bo, takrat, ko napoči čas za vrnitev v normalni svet, vpeljanec praktično vnovič rojen.¹⁰

Najbolj osupljivo pa je dejstvo, da veliko število obrednih preizkusov in podob ustreza tistim, ki se avtomatično pojavljajo v sanjah v trenutku, ko pacient v psihoanalizi začne opuščati svoje otroče fiksacije in napreduje v prihodnost. Med avstralskimi aborigini, na primer, je ena osnovnih potez iniciacijske preizkušnje (v kateri je deček v puberteti odrezan od matere in vpeljan v družbo in tajno tradicijo moških) obred obrezovanja. "Ko je deček plemena Murngin tik pred obrezovanjem, mu očetje in starci rečejo: 'Veliki Oče Kača vonja tvojo kožico in kliče po njej.' Dečki verjamejo, da je to dobesedno res in so skrajno prestrašeni. Ponavadi se zatečejo k materi, materini materi ali kaki drugi priljubljeni sorodnici, saj vedo, da so se moški zbrali zato, da jih odpeljejo na področje moških, kjer rjove velika kača. Ženske ceremonialno jočejo za dečki; s tem zadržujejo veliko kačo, da jih ne požre."¹¹ Zdaj pa glede dvojnika iz nezavednega: "Eden mojih pacientov," piše dr. C. G. Jung, "je sanjal, da je kača planila iz jame in ga pičila v genitalni predel. Te sanje so se pojavile v trenutku, ko je bil pacient prepričan v resnico analize in se je začel osvobajati vezi materinskega kompleksa."¹²

Osnovna funkcija mitologije in obreda je bila vedno ta, da oskrbi s simboli, ki nosijo človeškega duha naprej, v nasprotju s preostalimi stanovitnimi človeškimi fantazijami, ki so nagnjene k temu, da ga zadržujejo. V resnici je možno, da velik odstotek nevrotičnosti med nami izhaja iz odklanjanja tako učinkovite duhovne pomoči. Ostajamo fiksirani na ne-izgnane podobe iz našega otroštva in zato nezainteresirani za prehode, potrebne za vstop v odraslost. V ZDA obstaja celo patos obrnjenega poudarka: cilj ni, da se postaramo, temveč, da ostanemo mladi; ne to, da bi dozoreli in se odvrnili od matere, temveč da se

⁹ V obredih, kot so tisti ob rojstvu in pogrebu, so pomembni učinki seveda tisti, ki jih doživljajo starši in sorodniki. Vsi obredi prehoda naj bi se dotaknili ne le kandidata, temveč vsakega člana njegovega kroga.

¹⁰ A. van Gennep, *Les rites de passage*, Pariz, 1909.

¹¹ Géza Róheim, *The Eternal Ones of the Dream*, New York, International Universities Press, 1945, str. 178.

¹² C. G. Jung, *Symbols of transformation* (prevod v angleščino R. F. C. Hull, *Collected Works*, zv. 5; New York in London, 2. izdaja, 1967) par. 585. Izvirno delo *Wandlungen und Symbole der Libido*, Leipzig-Dunaj, 1925.

je oklepamo. Tako možje, medtem ko častijo oltarje svoje deškosti s tem, da postanejo pravniki, trgovci, ali voditelji, kot so si želeli njihovi straši, njihove žene, celo po štirinajstih letih zakona in dveh lepo zraslih in vzgojenih otrocih, še vedno iščejo ljubezen – ki jo lahko dobijo le od kentavra, silena, satirov in drugih zapeljivih inkubusov iz Panove tolpe, bodisi v drugih prej navedenih sanjah ali pa v naših popularnih templjih sladoleadne venerične boginje pod masko najnovejših junakov s filmskih platen.

Psihoanalitik lahko ugotovi, da mora spet uveljaviti preizkušeno modrost starejših, daljnovidno učenje maskiranih zdravilnih plesalcev in vračev-obrezovalcev. Tedaj bomo tako kot v sanjah o kačjem piku ugotovili, da večno simboliko iniciacije spontano ustvarja sam pacient v trenutku svoje sprostitve. Te iniciacijske podobe imajo za psiho očitno nekaj tako zelo pomembnega, da se bodo morale, če niso preskrbljene od zunaj, skozi mit in ritual ponovno razodeti od znotraj v sanjah – da naša energija ne bi ostala zaklenjena v obrabljenih otroških sobah na dnu morja, ki že dolgo niso več uporabne.

Sigmund Freud je v svojem pisanju poudaril prehode in težave prve polovice človeškega življenjskega cikla, v našem otroštvu in mladostništvu, ko se naše sonce vzpenja proti zenitu. Na drugi strani je C. G. Jung poudaril težave v drugem delu življenja – ko se mora zato, da bi napredovali, sijoča sfera ukloniti zatonu in končno izginiti v nočni maternici groba. Običajni simboli naših želja in strahov se v življenjepisnem popoldnevu preobrnejo v svoje nasprotje; izziv tedaj ni več življenje, temveč smrt. Kar nam je težko zapustiti, ni maternica, temveč falos – razen če se je izčrpanost življenja dejansko že polastila srca in nas smrt kliče z obljubo blaženosti, s katero nas je prej vabila ljubezen. Preidemo poln krog, od grobnice maternice do maternice grobnice: nejasen, zagoneten vstop v svet trdne snovi, ki se bo kmalu začel topiti, kot bi bili iz sanj. Ko pogledamo nazaj na to, kar nam je obetalo, da bo naša lastna, edinstvena in nepredvidljiva pustolovščina, je tisto, kar najdemo na koncu, vrsta klasičnih preobrazb, ki so jih moški in ženske prestajali v vsakem delčku sveta, v vseh dokumentiranih stoletjih in v vseh nenavadnih preoblekah civilizacije.

Izpričana je na primer zgodba velikega Minosa, kralja otoškega imperija Krete, v času njegove trgovske nadvlade: kako je najel slavnega rokodelca – umetnika Dedala, da zanj iznajde in zgradi labirint, v katerega bi skril nekaj, česar je bilo palače sram in hkrati strah. V palači je bila namreč pošast – ki se je rodila kraljici Pasiopeji. Rečeno je, da je bil kralj Minos zaposlen s pomembnimi vojnami za zaščito trgovskih poti; medtem je Pasiopejo zapeljal veličasten, snežno bel, v morju rojeni bik. To v resnici ni bilo nič hujše kot tisto, kar je dopustila Minosova lastna mati: Minosova mati je bila Evropa in znano je, da jo je na Kreto prinesel bik. Bik je bil bog Zeus, čašчени sin te svete združitve pa je bil sam Minos – ki so ga zdaj povsod spoštovali in mu z veseljem služili. Kako naj bi potem Pasiopeja vedela, da bo sad njene nepreudarnosti pošast: ta mali sin s človeškim telesom, a z bikovo glavo in repom.

Družba je glasno krivila kraljico, toda kralj se je zavedal svojega deleža krivde. Ta bik je bil poslan od boga Pozejdona, že dolgo tega, ko se je Minos kosal za prestol s svojimi brati. Minos je trdil, da je po božanski pravici prestol njegov in je molil k bogu, naj mu, kot znamenje, iz morja pošlje bika; svojo prošnjo je zapečatil z zaobljubo, da bo žival takoj žrtvoval, kot daritev in simbol vdanosti. Bik se je pojavil in Minos se je polastil prestola. Toda ko je opazil veličastnost živali, je pomislil, kakšna pridobitev bi bila posedovati ta primerek, zato se je odločil, da bo tvegala in namesto tega žrtvoval drugega, misleč, da bog tega ne bo opazil. Na Pozejdonovem oltarju je daroval svojega najlepšega belega bika, drugo žival pa je priključil svoji čredi.

Kretski imperij je bil pod razumnim sodstvom tega slavljenelega zakonodajalca in vzora javne kreposti zelo uspešen. Glavno mesto Knosos je postalo razkošno, elegantno središče vodilne trgovske moči civiliziranega sveta. Kretsko ladjevje je plulo do vsakega otočka in pristanišča v Sredozemlju; kretsko blago so cenili v Babiloniji in Egiptu. Male neustrašne ladje so se prebile celo skozi Herkulesova vrata na odprti ocean in plule proti severu, da bi prišle do irskega zlata in Cornwallskega kositra¹³, pa tudi proti jugu, okoli Senegalskih obal do odročnega Yorubalanda in oddaljenih trgovskih središč s slonovino, zlatom in sužnji.¹⁴

Doma pa je Pozejdon kraljico navdihnil z razuzdano strastjo do bika. Pregovorila je moževega umetnika rokodelca, edinstvenega Dedala, naj zanjo sestavi leseno kravo, ki bo bika zapeljala, in željno vstopila vanjo. Bik je bil prevaran. Rodila je pošast, ki je medtem začela postajati nevarna. Tako je bil Dedal drugič pozvan, tokrat od kralja, naj zgradi velikanski blodnjak, s slepimi prehodi, v katerem bo skrit stvor. Izum je bil tako varljiv, da je celo sam Dedal, ko ga je končal, komaj našel pot do izhoda. Notri so naselili Minotavra in ga od takrat hranili s skupinami živih mladeničev in devic, ki so jih pripeljali kot davek zavojevanih ljudstev na Kreti.¹⁵

Tako torej starodavna legenda. Prvotna napaka ni bila kraljičina, temveč kraljeva. Nje ni mogel v celoti kriviti, ker se je zavedal svojega deleža krivde. Javni dogodek je spreobrnil v osebno korist, z obredom kraljevskega imenovanja pa je prenehal biti le navadna oseba. Zakol oziroma žrtvovanje bika bi simboliziralo njegovo popolno nesebično uklonitev nalogam svoje nove vloge. Dejstvo, da je bika obdržal, pa po drugi strani predstavlja nevarni egocentrični nagib samopovelevanja. Kralj je "po božji milosti" postal nevarni tiran, katerega edina skrb je bil lastni interes. Tako kot so tradicionalni obredi prehoda posameznika učili, naj odmore in se radikalno loči od preteklosti, da bi se prerodil za prihodnost, so mu velike ceremonije imenovanja odvzele zasebnost in ga oblekle v ogrinjalo novega poklica. Takšen je bil ideal, najsi je bil človek rokodelca ali kralj. S svetoskrunsko zavrnitvijo obreda pa se je posa-

¹³ Harold Peake in Herbert John Fleure, *The Way of the Sea in Merchant Venturers in Bronze*, Yale University Press, 1929 in 1931.

¹⁴ Leo Frobenius, *Das unbekannte Afrika*, Oskar Beck, München, 1923, str. 10–11 isl.

¹⁵ Ovid, *Metamorfoze*, VIII, 132 ff.; IX, 736 ff.

meznik iztrgal iz skupnosti: tako se je Eno razdrobilo na mnoge, ki so se nato za prevlado borili med seboj in jih je bilo moč ukrotiti le s silo.

Prispodobno tirana pošasti srečamo v vseh mitologijah, v ljudskih izročilih, legendah in tudi v nočnih morah. Njegove značilnosti so v bistvu povsod enake. On je tisti, ki kopiči splošne pridobitve skupnosti. On je pošast, lačna pohlepnihih pravic "mene in mojega". Opustošenje, ki ga naredi, je v mitologiji in pravljicah opisano kot univerzalno na vsem njegovem področju. To je lahko njegovo gospodinjstvo, njegova lastna trpinčena psiha ali življenja, ki jih poškoduje z dotikom svojega prijateljstva in pomoči; lahko pa zajema celoten obseg njegove civilizacije. Tiranov napihneni ego je prekletstvo zanj in za njegov svet, ne glede na to, kako njegovi posli uspevajo. Teroriziran s samim seboj in preganjan od strahu je ob vsaki priložnosti pripravljen spoprijeti se z napadi ali odgovoriti na napade, ki jih pričakuje iz svojega okolja in so v temelju odsevi neukrotljivih impulzov pohlepa znotraj njega samega. Je velikan, ki je dosegel neodvisnost, svetovni sel nesreče, čeprav morda sam verjame v svoj humani namen. Kamor koli položi roko, se zasliši krik (če ne na glas, pa, kar je še bolj žalostno, v vsakem srcu): krik po odrešujočem junaku, nosilcu svetlečega meča, čigar dih, čigar dotik, čigar obstoj bo osvobodil zemljo.

Tu, kjer ne moreš stati, ne ležati, ne sedeti

Niti tišine ni v gorah

Le suhi, jalov grom je, brez dežja

Niti samote ni v gorah

Le mrki rdeči obrazi se rogajo, renčijo

Na vratih koč iz razpokanega blata¹⁶

Junak je človek, ki je sam dosegel uklonitev. Toda uklonitev čemu? Prav to je uganka, ki si jo moramo zastaviti in katere rešitev pomeni osnovno krepost in zgodovinsko dejanje junaka. Kot pokaže profesor Arnold J. Toynbee v svojih šestih knjigah študije o zakonih vzpona in razpada civilizacij¹⁷, razkola v duši, razkola v družbenem telesu ne bo razrešil noben načrt o vrnitvi v stare dobre čase (arhaizem) ali program, ki jamči za izvedbo idealno načrtovane prihodnosti (futurizem), ali celo najbolj realistično, trmasto delovanje, da bi ponovno spojili razpadle elemente. Le rojstvo si lahko podjarmi smrt – rojstvo, ne ponovno neke stare stvari, temveč nečesa novega. V duši, v družbenem telesu, mora obstajati – če želimo izkusiti dolgo preživetje – nepretrgano "vračanje rojstva" (palingenezija), ki izniči nenehno vračanje smrti. Saj je, če se ne prerodimo, delo boginje Nemesis dovršeno z našimi lastnimi zmagami: poguba se prebije iz lupine naših lastnih vrlin. Mir je torej past; vojna je past; sprememba je past; trajnost je past. Ko pride naš dan za zmago smrti, se smrt

¹⁶ T. S. Eliot, *The Waste Land*, Harcourt, Brace and Company, New York; Faber and Faber, London, 1922, 340–345. V slovenščino prevedla prevajalka.

¹⁷ Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, Oxford University Press, 1934, vol. VI, str. 169–175 isl.

približa; ne moremo storiti nič drugega, kot da smo križani – in vstanemo; da smo popolnoma razkosani in nato ponovno rojeni.

Tezej, junaški morilec Minotavra, je na Kreto vstopil od zunaj, kot simbol in opora vzhajajoči grški civilizaciji. To je bila nova in živa stvar. A prav tako je načelo obnove mogoče iskati in najti znotraj zidov tiranovega imperija. Profesor Toynbee uporablja izraza "ločitev" in "preobrazba" za opis krize, skozi katero dosežemo višjo duhovno razsežnost, ki omogoči nadaljevanje dela stvarjenja. Prvi korak, t. i. ločitev ali umik, sestoji iz korenitega prenosa poudarka iz zunanjega v notranji svet, iz makrokozmosa v mikrokozmos, gre za umik iz brezupnosti zunanje puste zemlje v mir, ki je znotraj nas. A to področje je, kakor nam je razložila psihoanaliza, otroško nezavedno. Gre za področje, v katerega vstopamo v spanju. Od nekdaj ga nosimo v sebi. Vsi velikani in skrivni pomočniki iz naše otroške sobe so tam, vsa magija otroštva. In še pomembneje, vsi življenjski potenciali, ki nam jih nikoli ni uspelo pripeljati do odrasle uresničitve, tisti drugi deli nas samih, so tam; saj takšna zlata semena ne umrejo. Če bi lahko na dan privlekli le del te izgubljene celote, bi doživeli čudovito razširitev naših moči, živahno obnovo življenja. Povzdigniti bi se morali v svoji odličnosti. Še več, če bi na dan lahko privlekli nekaj pozabljenega, ne le od nas, temveč od naše celotne generacije ali celo civilizacije, bi resnično postali prinašalec dobrega, kulturni junak dneva, osebnost ne le lokalnega, temveč svetovnozgodovinskega trenutka. Na kratko: prva junakova naloga je, da se umakne iz prizorišča sveta drugotnih učinkov v tista vzročna območja psihe, kjer resnično ležijo problemi. Tam mora probleme razjasniti, jih izkoreniniti v svojem lastnem primeru (se npr. spopasti z otroškimi demoni lokalne kulture) ter se prebiti v neizkrivljeno, neposredno izkušnjo in asimilacijo tega, čemur Jung pravi "arhetipske podobe".¹⁸ To je postopek, ki je hinduistični in budistični filozofiji znan kot *viveka*, razlikovanje.

Arhetipi, ki jih moramo odkriti in asimilirati, so natanko tisti, ki so skozi anale človeške kulture navdihnili temeljne podobe ritualov, mitologij in vizij.

¹⁸ "Oblike ali podobe kolektivne narave, ki se pojavljajo domala po vsej Zemlji kot sestavni deli mitov in hkrati kot avtohtoni, individualni plodovi nezavednega izvora" (C. G. Jung, *Psychology and Religion*, Collected Works, št. 11; New York in London, 1958, par. 88, originalno v angleščini 1937. Tudi v njegovi *Psychological Types*, index).

Kot poudari Jung (*Psychology and Religion*, par. 89), teorija arhetipov nikakor ni njegov lasten izum. Primerjaj Nietzsche: "V našem spanju in v naših sanjah, preidemo skozi celotno misel zgodnjega človeštva. S tem mislim, da je na enak način, kot človek razmišlja v sanjah, razmišljal v budnem stanju pred mnogo tisoč leti ... Sanje nas ponesejo nazaj, v zgodnja stanja človeške kulture, in nam omogočajo boljše razumevanje te." (Friedrich Nietzsche, *Human all too Human*, 1. knjiga, 13; citiral Jung, *Psychology and Religion*, par. 89, št. 17).

Primerjaj teorijo Adolfa Bastiana o etničnih "elementarnih idejah", ki bi morale biti v svojih prvotnih psihičnih značilnostih (ustrezajoče *logoi spermatikoi* stoikov), razumljene kot "duhovne (ali duševne) semenske dispozicije, iz katerih se je organsko razvil celoten družbeni stroj" in bi kot takšne morale služiti za temelj induktivnega raziskovanja (*Etnische Elementargedanken in der Lehre vom Menschen*, Berlin, 1895, Vol. I, str. IX).

Primerjaj Franz Boas: "Po Waitzovi temeljiti razpravi o vprašanjih enotnosti človeške vrste ni nobenega dvoma, da so mentalne značilnosti človeka v glavnem enake po vsem svetu" (*The Mind of Primitive Man*, str. 104, Macmillan Company, copyright 1911). "Bastian je govoril o strašljivi enoličnosti

Teh "večnih iz sanj"¹⁹ ne smemo zamenjevati s simbolnimi, osebno prilagojenimi prisposodobami, ki se pojavijo v nočnih morah in norosti še vedno mučenega posameznika. Sanje so posebljen mit, mit razosebljene sanje; oboji, mit in sanje, so simbolni na enak, splošni način psihične dinamike. Vendar pa so v sanjah podobe obarvane z osebnimi težavami sanjalca, medtem ko problemi in rešitve, ki se pokažejo v mitu, veljajo neposredno za celotno človeštvo.

Junak je torej moški ali ženska, ki se je bil sposoben prebiti skozi svoje osebne in lokalne zgodovinske omejitve, do splošno veljavnih, običajnih človeških form. Takšne vizije, ideje in navdihi pridejo brezmadežno, iz temeljnih izvirov človekovega življenja in misli. Zato so zgovorne, ne glede sedanje, razkrojene družbe in psihe, temveč glede nezadušenega vira, skozi katerega se je prerodila družba. Junak je umrl kot moderni človek; a kot večni človek – popoln, nespecifičen, vsestranski – se je vnovič rodil. Njegova druga slovesna naloga in dejanje je (kot napove Toynbee in kot kažejo vse mitologije človeštva), da se vrne k nam, preobražen, in nas uči lekcije, ki jo je dobil od prenovljenega življenja.²⁰

temeljnih idej človeštva po vsej zemeljski obli" (*ibid.*, str. 155). "Določene vzorce asociiranih idej lahko prepoznamo v vseh vrstah kultur" (*ibid.*, str. 228).

Primerjaj Sir James G. Frazer: "Ni nam treba predpostavljati, kot to storijo nekateri raziskovalci iz preteklosti in sedanjosti, da so si zahodni narodi izposodili pojmovanje 'umirajočega in vnovič oživilnega boga' od starejših civilizacij Orienta, skupaj s svečanimi rituali, v katerih se je to spočetje dramatično odvijalo pred očmi častilcev. Podobnost, ki jo, kar se tega tiče, najdemo med religijami Vzhoda in Zahoda pa bolj verjetno ni nič več kot to, kar običajno, čeprav nepravilno, imenujemo naključno sovpadanje – posledica podobnih vzrokov, ki delujejo enako na podoben ustroj človeškega uma v različnih deželah, v različnih okoljih" (prevedla prevajalka iz *The Golden Bough*, izdaja v eni knjigi, str. 386. Copyright, 1922 The Macmillan Company; glej tudi slovensko izdajo, *Zlata veja I-II*, prevedel Uroš Kalčič, Zbirka Hieron, Nova revija, Ljubljana, 2001).

Primerjaj S. Freud: "Simboliko v sanjah sem prepoznal že na samem začetku. Njen obseg in pomen pa sem začel priznavati bolj postopno in ko sem si nabral več osebnih izkušenj, to pa se mi je posrečilo pod vplivom dela Wilhelma Stekla ... Stekel je prišel do svoje interpretacije simbolov intuitivno, ker je imel posebno zmožnost, da jih je razumel neposredno. Izkušnje iz psihoanalize so nam odkrile paciente, ki so v presenetljivi meri neposredno razumeli sanjsko simboliko. Ta simbolika ni posebnost sanj, ampak je značilna za nezavedne predstave, zlasti med ljudstvom, še več kot v sanjah pa je najdemo v folklori, mitih, pripovedkah, idiomih, pregovornih modrostih in šalah." S. Freud, *Interpretacija sanj*, SH, Škuc-FF, Ljubljana, 2000, str. 327–328.

Dr. Jung poudari, da si je termin *arhetip* izposodil iz klasičnih virov: Cicero, Plinij, *Corpus Hermeticum*, Avgustin itd. (*Psychology and Religion*, par. 89). Bastian opozori na ujemanje njegove teorije "elementarnih idej" s stoičnim konceptom *logoi spermatikoi*. Tradicija "subjektivno spoznanih oblik" (sanskrit: *antarjñeya-rupa*) dejansko sobiva s tradicijo mita in je ključ do razumevanja in uporabe mitoloških podob, kot bo izčrpno prikazano v naslednjih poglavjih.

¹⁹ To je prevod Géze Róheima, izraza *avstralskega Aranda*, *altjiranga mitjina*, nanašajočega se na mitične prednike, ki so vandrili po svetu v času, imenovanem *altjiranga nakala*, "prednik je bil". Beseda *altjira* pomeni: (a) sanje, (b) prednik, bitja, ki so se pojavljala v sanjah, (c) pripoved (Róheim, *The Eternal Ones of the Dream*, str. 210–211).

²⁰ Kakor koli že pa moramo Toynbeeju oporekati, da mitološko sceno napačno predstavlja, ko reklamira krščanstvo kot edino religijo, ki uči o tej zadnji nalogi. Vse religije učijo o njej, tako kot vse mitologije in ljudske tradicije, povsod. Profesor Toynbee pride do teh napačnih razumevanj po poti banalne in napačne interpretacije orientalskih idej o nirvani, Budi in bodisatvi; tem idealom, ko jih napačno razlaga, postavi nasproti zelo prefinjeno vnovično branje krščanske ideje Božjega mesta. To ga pripelje do napake, ko domneva, da bi lahko zveličanje sodobnega svetovnega položaja ležalo v vrnitvi v objem Rimskokatoliške cerkve.

“Sama sem hodila po predmestju velikega mesta, skozi siromašne, blatne ulice, posejane s skromnimi hišicami,” opisuje svoje sanje moderna ženska. “Nisem vedela, kje sem, a raziskovanje mi je bilo všeč. Izbrala sem si ulico, ki je bila strašno blatna in je, kot je bilo videti, peljala skozi odprto kanalizacijo. Nadaljevala sem pot skozi vrsto barak in odkrila rečico, ki je tekla med menoj in visokim, utrjenim zemljiščem, na katerem je bila tlakovana ulica. Bila je lepa, popolnoma čista reka, ki je tekla čez travo. Lahko sem videla travo, ki se je zibala pod vodo. Nisem je mogla prečkati, zato sem šla do hišice in prosila za čoln. Moški mi je bil pripravljen pomagati prečkati reko. Prinesel je malo leseno skrinjo in jo položil na rob reke; takoj sem videla, da lahko s pomočjo te skrinje z lahkoto skočim na drugo stran. Vedela sem, da je nevarnost mimo in moja sem hotela bogato poplačati.”

“Ko razmišljam o teh sanjah, imam izrazit občutek, da mi sploh ni bilo treba iti tja, kjer sem bila, lahko bi si izbrala udoben sprehod po tlakovanih ulicah. V beden in blaten okoliš sem se podala, ker imam raje pustolovščine in ker sem tam začela, sem morala iti dalje ... Ko pomislim, kako vztrajno sem v sanjah nadaljevala pot naravnost naprej, se zdi, kot bi vedela, da je tam nekaj lepega, kot tista prikupna, travnata reka in varna, visoka, tlakovana cesta za njo. Ko tako razmišljam o tem, je kot odločenost roditi se – ali rajši ponovno se roditi – v neke vrste duhovnem smislu. Mogoče moramo iti nekateri po temnih in ovinkastih poteh, preden najdemo reko miru ali tlakovano cesto, ki pelje do cilja naše duše.”²¹

Sanjalka je slavna operna umetnica in, kot vsi, ki so se odločili, da ne bodo sledili varno označenim glavnim cestam, temveč pustolovščinam, posebnim, slabo razločnim klicem, ki pridejo do tistih, katerih ušesa so odprta tako navzven kot navznoter, si je morala sama utirati pot skozi težave, ki jih ne srečujemo pogosto, “skozi siromašne, blatne ulice”; spoznala je temno noč duše, Dantejev “temni gozd, na pol poti našega življenjskega potovanja” in žalosti peklenskih globlin:

*Tu skozi do trpečega greš mesta,
Tu skozi pot gre v večne bolečine,
Tu skozi k pogubljenim pelje cesta.*²²

Zanimivo je, da je v teh sanjah temeljni obris univerzalne mitološke formule junakove pustolovščine do natančnosti reproduciran. Te globoko pomenljive

²¹ Frederick Pierce, *Dreams and Personality*, 1931, D. Appleton and Co., 1931, str. 108–109.

²² Besede, napisane ob Peklenskih vratih:

*Per me si va nella città dolente,
per me si va nell' eterno dolore,
per me si va tra le perdute gente.*

Dante, *Inferno* III, 1–3. (Dante Alighieri, *Božanska komedija* (prevod Andrej Capuder), zbirka *Svetovni klasiki*, Ljubljana: Mihelač, 1994.)

motive nevarnosti, ovir in sreče na poti bomo v stoterih oblikah našli na naslednjih straneh. Najprej prečkanje odprtega odtoka²³, nato popolnoma čiste reke, tekoče čez travo²⁴, nastop ustrezljivega pomočnika v kritičnem trenutku²⁵ in visoka, trdna zemlja, za zadnjim tokom (Zemeljski raj, Dežela prek reke Jordan)²⁶: to so večno vračajoče se teme čudovite pesnitve o skrajni pustolovščini duše. In vsak, ki si je upal prisluhniti in slediti skrivnostnemu klicu, pozna nevarnosti tveganega in osamljenega prehoda:

*Ostri rob britve, težko prehoden,
Težka je pot – oznanjajo poeti!*²⁷

Sanjalki čez reko pomaga dar – mala lesena skrinja, ki v teh sanjah zaseda mesto bolj običajnega splava ali mostu. To je simbol njenih lastnih posebnih nadarjenosti in kreposti, ki so jo prepeljevale čez vode sveta. Sanjalka nam ni posredovala svojih asociacij, tako da ne vemo, kakšno vsebino bi nam razodela skrinja; a zagotovo je to neka vrsta Pandorine skrinjice – tega božanskega darila bogov lepi ženski, napolnjene s semeni vseh nevšečnosti in blagoslovov bivanja, a hkrati oskrbljene s podpirajočo krepostjo, upanjem. Tako sanjalka prečka na drugi breg. In s podobnim čudežem bo vsak, čigar naloga je težka, nevarna pot samoodkrivanja in samorazvijanja, popeljan čez ocean življenja.

Množica moških in žensk izbere manj pustolovsko pot razmeroma nezavednih, družbenih in rodovnih dejavnosti. A tudi te iskalce pogosto rešijo podedovane simbolne oblike družbenih obredov prehoda, zakramenti, ki prinašajo milost in so jih človeštvu v davni preteklosti podarjali razni odrešeniki in omogočili njihov prenos. Le položaj tistih, ki ne poznajo ne notranjega klica ne zunanega nauka, je resnično brezupen; a to je večina nas danes, v labirintu zunaj in znotraj srca. Kje je zdaj vodnik, ljubeča devica, Ariadna, da nas preskrbi s preprosto nitjo, ki nam bo dala pogum, da se soočimo z Minotavrom, in nam omogočila, da najdemo pot na prostost, potem ko smo srečali in ubili pošast?

Ariadna, hči kralja Minosa, se je zaljubila v postavnega Tezeja takoj, ko ga je zagledala, kako se je izkrcal z ladje, ki je pripeljala skupino ubogih atenskih

²³ Primerjaj Dante, *Pekel* XIV, 76–84: "iz gozda rečica – ob misli sami na njen krvavi val me pot oblije ... in razdeli se potlej med vlačuge".

²⁴ Primerjaj Dante, *Vice* XXVIII, 22–30: "tedaj ustavim se pred malo reko, ki z valčki proti levi travo vije bregov, ki v njej si močijo obleko. Kar najbistrejših vod po zemlji lije, bi mešanica zdela se kar vsaka ob tej, ki niti kamenčka ne skrije".

²⁵ Dantejev Vergilij.

²⁶ "Ti, ki nekoč so nam o zlatem času prepevali, slavéc mu vek veseli, ta kraj so v sanjah zrlí na Parnasu. Tu so ljudje v nedolžnosti živeli, tu večna je pomlad, sadov ni kraja, tu nektar vre, ki so ga pevci peli" (*Vice*, XXVIII, 139–144, str. 395).

²⁷ *Katha Upanishad*, 3–14 (Razen kjer je drugače označeno, so citati Upaniṣad iz knjige Roberta Ernesta Humea, *The Thirteen Principal Upanishads, translated from the Sanskrit*, Oxford University Press, 1931, v slovenščino prevedla prevajalka.)

Upaniṣade so klasične hindujske razprave o naravi človeka in vesolja, ki oblikujejo pozni del ortodoksne tradicije filozofske misli. Najzgodnejše so iz 8. stoletja pr. n. št.

mladeničev in mladenk za Minotavra. Našla je način, kako govoriti z njim, in mu zagotovila, da bo priskrbela potrebna sredstva, ki mu bodo pomagala iz labirinta, če obljubi, da jo bo odpeljal s seboj s Krete in se z njo poročil. Zaobljuba je bila dana. Ariadna se je po pomoč obrnila na premetenega Dedala, ki je s tem, da je izdelal labirint, omogočil Ariadnini materi, da je rodila njegovega prebivalca. Dedal ji je dal le prejo platnenih niti, ki naj jo obiskujoči junak pritrdi na vhod in jo odvija, ko se pogloblja v blodnjak. Resnično potrebujemo zelo malo! A brez tega je pustolovščina sestopa v labirint brez upanja.

Tisto malo nam je pri roki. Najbolj nenavadno je to, da je prav znanstvenik, ki je bil v službi grešnega kralja, pamet, ki stoji za grozoto labirinta, pripravljen služiti namenu svobode. Toda junaško srce mora biti pri roki. Stoletja je Dedal predstavljal značaj umetnika – znanstvenika: ta čudno nepristranski, skoraj diabolčni človeški fenomen, onkraj običajnih meja družbenih mnenj, predan morali, ne svojega časa, temveč svoje umetnosti. On je junak poti mišljenja, iskren, pogumen in poln vere, da nas bo resnica, ko jo najde, osvobodila.

In zdaj se lahko obrnemo nanj, kot se je Ariadna. Lan za vlakna te niti je nabral na poljih človeške domišljije. Stoletja skrbnega obdelovanja, desetletja marljivega nabiranja, delo številnih src in rok je šlo v mikanje, prebiranje in predenje te čvrsto zvite preje. Vrh tega pa pustolovščine ne tvegamo sami; saj so šli čeznjo že junaki vseh prejšnjih časov; labirint je popolnoma poznan; le slediti moramo niti junakove poti. In kjer smo mislili, da bomo našli priskutnost, bomo našli boga; kjer smo mislili, da bomo ubili drugega, bomo ubili sebe; kjer smo mislili, da bomo potovali navzven, bomo prišli do središča lastnega bivanja; kjer smo mislili, da bomo sami, tam bomo z vsem svetom.

Prevedla Živa Vidic Licul

Uredniška opomba:

Poglavje je prvi del najpomembnejšega avtorjevega dela *The Hero with a Thousand Faces*. Prvič je izšlo leta 1949 pri Bollingen Foundation v okviru Bollingen Series, ki sta jo ustvarila in vodila Carl Gustav Jung in sam Joseph Campbell. Knjiga je do danes ohranila strokovno relevantnost in pridobila status klasičnega dela pri obravnavi mitološkega, bajeslovnega in antropološkega gradiva, predvsem tedaj, ko se tega gradiva lotevamo s sodobnim psihološkim in družbenosimbolnim pristopom. Joseph Campbell (1904–1987) sodi med največja imena strokovnjakov na področju mitologije in primerjalne religiologije. Na Slovenskem ga še nismo podrobneje spoznali, zato se mi zdi upravičeno, da ga ob drugih avtorjih za sorodna področja (Frazer, Eliade, Jung, Edinger, Neumann, Vernant idr.) umestimo v naš strokovni prostor.

Glavni namen avtorjeve študije je pokazati, kako se za liki in podobami mnogih mitov in religij nahaja enovita in skozi dobe človekovega razvoja nenehno spreminjajoča se, a v temelju izvirna vsebinska matrica. Z ustreznim branjem simbolne govorice mitov, ljudskih pripovedi in religij vseh svetovnih kultur, tako zahodnih kot vzhodnih, lahko sodobni človek odkrije rdečo nit, ki jih povezuje, ne glede na kraj in čas njihovega nastanka. Junak s tisoč obrazi nas vselej napotuje na arhetipsko strukturo, ki v času in kulturah ostaja presenetljivo ista in se postavlja v razmerje do deviške matere rodnice in zemlje, z ločitvijo, od katere junak stopi na pot ustvarjanja svoje realnosti in sveta, ki pa je tudi ali predvsem odkrivanje in ozaveščanje svoje lastne realnosti, ki nas v ciklu nenehnih preobrazb vodi skozi življenje. V tej in takšnih vlogah se lahko s pridom in veseljem še vedno prepoznata tudi sodobni junak in junakinja.

Igor Škamperle